

Розділ 3.

ФУНКЦІОНУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

УДК 811.161.2'373.7

ЛЕКСИЧНА ЗАМІНА КОМПОНЕНТІВ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ У ЖАНРІ ПОЛІТИЧНОЇ ДИСКУСІЇ

О. І. Андрейченко

У статті здійснено структурно-семантичний аналіз модифікованих ФО у жанрі політичної дискусії кінця ХХ – початку ХХІ століття. Розглянуто лексичну заміну (субституцію) компонентів фразеологізмів, охарактеризовано семантико-стилістичну роль оказіонально-видозмінених ФО у сучасному публіцистичному дискурсі.

Ключові слова: політична дискусія, політичний дискурс, фразеологічні одиниці, трансформовані фразеологізми, лексична заміна (субституція) компонентів ФО.

У текстах політичних дискусій автори вибирають найпереконливіші аргументи. Переконливість досягається завдяки використанню експресивних мовних засобів, серед них — фразеологічних одиниць (далі — ФО). Під час ведення дискусій опоненти часто звертаються до емоційно-експресивних висловів, до створення нових зв'язків і контекстів при відносній стабільності змісту, до семантико-стилістичного оновлення фразеологізму, модифікації, видозміни форми. Такі трансформовані фразеологізми — яскравий приклад ставлення автора до висловлюваного, мета їх — зацікавити читача, надати дискусії емоційного заряду. Залежно від ставлення автора до описуваної дійсності відбувається відбір мовних засобів, які трансформують фразеологізм із певною стилістичною метою. При індивідуально-авторському вживанні ФО можлива заміна компонентів, уклинювання слів, додавання компонентів, синтаксична деформація. Оказіональне вживання фразеологізмів у певних контекстах дає додаткову інформацію, обсяг якої вимірюється ступенем відхилення від звичайного вживання фразеологічних одиниць.

Структура ФО з погляду варіантності завжди привертала увагу мовознавців. Загальні питання експресивності фразеологізмів розглядали Ш. Баллі, Д. В. Ужченко, М. М. Бахтін, В. М. Мокієнко, структурно-семантичні трансформації — В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, Т. В. Цимбалюк, Л. Ф. Щербачук та ін.

Комунікативна функція мови визначається насамперед ілюктивними силами адресанта інформації, що дозволяє йому висловити свою політичну позицію мовними засобами. Один із найважливіших принципів комунікативної стратегії тексту полягає в тому, щоб мовна форма найефективніше віддзеркалювала погляди, політичну позицію, інтенції адресанта.

Виділено такі різновиди структурно-семантичних okazіональних змін фразеологічних одиниць у дискусійних текстах: 1) поширення компонентного складу; 2) звуження компонентного складу; 3) фразеологічний натяк; 4) лексична заміна компонентів; 5) фразеологічна контамінація; 6) комплексні перетворення.

Зупинимось у статті на такій структурній модифікації, як лексична заміна компонентів ФО.

Лексична заміна (субституція) компонентів ФО зумовлюється нарізноформленістю та цілісністю образу фразеологізму. Субституція полягає в цілеспрямованій заміні одного чи кількох компонентів ФО словами вільного вжитку. Нове слово-субститут впливається в загальну семантику стійкого вислову, вступає у взаємодію із загальнономовною ФО, призводячи як до структурних, так і до семантичних зрушень.

Лексична заміна компонентів фразеологізму здійснюється з певною стилістичною метою: посилення виразності, емоційності, актуалізації ФО тощо.

У текстах політичних дискусій спостерігаємо лексичні заміни синонімами (повними, контекстуальними), словами того самого тематичного ряду, власними назвами, антонімами, причому компоненти-замінники та замінювані компоненти можуть належати як до одного й того ж, так і до різних лексико-граматичних класів; можуть замінюватися як одним словом, так і словосполученням.

— Лексичні субституції на основі синонімії

Лексична субституція на основі синонімії дає можливість порівняти замінений компонент із замінюваним, “який утримується в пам’яті завдяки іншим фразеологічним компонентам, тим самим в уявленні чітко присутнє поєднання старого й нового зміненого прямого плану” [2, с. 50].

При синонімічній заміні компоненти-субститути перебувають у синонімічних відношеннях і в досліджуваних текстах бувають таких типів:

Повні (абсолютні) субститути-синоніми з тотожним значенням: напр.: “У чому б саме йому не стати “Антишощенком” як проектом влади на 2004 рік? Принаймні Сергій Леонідович про це *мріє й снить*, хоча й не зізнається” [УМ: 04: 03], пор. із загальнономовним фразеологізмом *спить і бачить* — ‘постійно думати, мріяти про щось’ [3, с. 680]: “Як на ласу земельку *роззявили пельку*” [КС: 04: 03], пор. — *роззявити рота* — ‘посягати, зазіхати на що-небудь’ [3, с. 609]. Стилістично знижена оцінка наявна у висловах *роззявити пельку / розкрити рота*.

Лексичні заміни контекстуальними синонімами

Субституція компонентів загальнономовної ФО контекстуальним синонімом відбувається в тих випадках, “коли слово, яке не пов’язане семантично зі словом-компонентом ФО, що замінюється, набуває синонімічності в конкретній мовленнєвій ситуації” [4, с. 128]. Приклади засвідчують, що поза контекстом між нормативними складниками і авторськими субститутами здебільшого не простежуються системні зв’язки, оскільки заміна умотивована контекстом. Наприклад: “Спостерігаючи за вже звичними перипетіями *боротьби за місце під куполом*, у процесі якої е якцо не вимазати багном опонента, то принаймні самому постати перед

виборцями у якомога більшому вбранні” [УМ: 02: 02]; *“Битва за місце під куполом, яка розігрується на наших очах”* [ШП: 07: 02], пор. із загальномовним **місце під сонцем** — ‘певне становище в житті, в суспільстві і т. ін.’ [3, с. 395]. Зауважимо, що іноді авторський субститут закріплюється узусом і набуває загальномовного вжитку, пор. **битва за місце під куполом**.

Вибір компонента-замінника зумовлюється конкретним контекстом, його стилістичною спрямованістю. Оновлений фразеологізм набуває більшої виразності, відповідає певній політичній ситуації, наприклад: *“Чи не тому мовчить наша еліта, як у рот труби набравши, що хтось її посилено “впакував” уже сьогоднішніми дефіцитами, змусив бути безсловесним і мовчазним співучасником економічної і політичної трагедії, яка розігрується на наших очах?”* [ШП: 07: 02], пор. із загальномовним **як води в рот набрати**, тобто ‘втратити здатність або бажання говорити; мовчати’ [3, с. 416]. Політичну ситуацію, пов’язану з островом Тузла, репрезентує видозмінена фразеологічна одиниця **коса спотикання** [КС: 07: 05], пор. із унормованим **камінь спотикання** — ‘велика перешкода, перепона, зайвий тягар для когось’ [3, с. 286].

Лексичні заміни відбивають процес постійного оновлення одиниць комунікації. Варіації компонентного складу фразеологізмів сприяють новому експресивному насиченню висловлювання: *“Позавчора Верховний Суд “пригрів на грудях” ще одного претендента-невдачу”* [УМ: 1999: 08], пор. із загальноновживаним — **пригріти на грудях змію**, тобто ‘виявляти турботу, піклуватися про того, хто згодом віддячить злом’ [3, с. 100]. Видозмінений фразеологізм передає зневажливу, негативну оцінку. Лексична субституція книжними елементами сприяє виявленню у фразеологізмі іронічного відтінку, наприклад: *“Очевидно, що в зону замовчування потрапив би і Ющенко, якби “формування справжнього списку Ющенка не розроблялося б на Банковій”, на що недавно ремствувала Тимошенко, котра й досі сподівається на повернення блудного спаринг-партнера”* [ПіК: 05: 01], пор. із загальномовним: **блудний син** — ‘той, хто повертається з каяттям, визнанням своїх провин’ [3, с. 646].

Оказіональна заміна фразеологічних одиниць здійснюється з метою надання висловлюванню більшої виразності, жартівливо-іронічної характеристики, наприклад: *“Сезон партійних з’їздів розпочався. Якщо курчата “стають на облік”, як відомо, восени, то дилери партій оглядають свої лави переважно взимку”* [УМ: 12: 02]; *“За чинним законодавством — це пряме порушення. Та депутатів по весні рахують, тоді й побачимо ціну заборон. Однак не усе вирішують гроші”* [ДУ: 01: 02], пор. із загальномовним **курчат лічити** ‘підводити підсумки, оцінювати результати’ [3, с. 349].

Для загострення дискусії автори вибирають лексичний компонент з вищою мірою інтенсивності, напр.: **собачу зграю з’їсти**, пор. **собаку з’їсти**, тобто ‘набути великого досвіду в якійсь справі; ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь’ [3, с. 265]: *“На думку Комітету виборців України (КВУ), який на тонкощях партбудівництва вже собачу зграю з’їв, перелік зареєстрованих партійних утворень варто скоротити вдесьятеро, аби відокремити зерно від полови”* [УМ:

02: 03]; **стількох зайців одразу порішити**, пор. **убити двох зайців**, тобто ‘домагатися одночасного здійснення двох різних справ’ [3, с. 731].

— **Заміна загальних назв власними іменами**

На окрему увагу заслуговують фразеологізми, де замість апелювативів вживаються власні імена відомих політиків, діячів. Така заміна може не відбиватися на семантиці, але насичує фразеологізм новим експресивним змістом, переважно з негативною оцінкою. Наприклад: *“Скориставшись принципом “почекати, поки попри вікно пронесуть труп ворога”, Симоненко дочекався, що і Ткаченко, і Мороз, і навіть Вітренко “прийшли до воза” і пообіцяли підтримати його в другому турі”* [ПіК: 11: 99], пор. із загальномовним **прийде коза до воза** (словник не фіксує); *“Але ж це О. О. Мороз, якого видно по халлявах”* [УМ: 10: 99], пор.: **пана видно по халлявах**; *“Олігарх № 1, Павло Іванович, свого часу так сильно заразив державу вірусом своєї “хазяйськості”, що після його відходу стало неодмінним правилом української гри з’ясовувати, “хто тепер в хаті Паша”* [УМ: 01: 09], пор.: **хто в хаті господар**. Іноді субститутами виступають назви країн, наприклад: *“Поки сонце зійде, Росія очі виїсть”* [УМ: 08: 02], пор.: **доки сонце зійде, роса очі виїсть**.

— **Лексичні субституції на основі вживання лексем того самого тематичного ряду**

У ролі замітника одного з компонентів ФО виступає суміжна родова лексема. Найчастіше це назви частин людського тіла, побутові назви тощо. Субституції на основі тематичних стосунків характерні для ФО, оскільки вони є регулярним способом формування варіантів.

Такі фразеологізми можна вводити в один варіативний ряд з одиницями загальномовними, напр.: *“Хтось, відчувши подих свободи, на голову зріс у власних та глядацьких (читацьких, слухацьких) очах, а комусь довелось **позичити** в Сірка не тільки органи зору, а й усі інші можливі частини тіла включно з філейними частинами, поливаючи мас-медійну аудиторію такими потоками брудної брехні, що замість небезпеки **втратити** роботу довелося **постати перед** загрозою **втратити ім’я**”* [УМ: 07: 02], пор. **позичити у Сірка очей** — ‘втратити почуття сорому, власної гідності’ [3, с. 531].

Значний ефект супроводжує заміну стилістично нейтрального нормативного компонента експресивним синонімом, особливо коли останній розмовного походження. Цим учасники дискусії досягають подвійного стилістичного ефекту, оскільки “кожен фразеологізм передає думку набагато виразніше, експресивніше, ніж будь-яка лексема. Коли ж до того ще й у самому фразеологізмі замінюються окремі компоненти словами, які передають тотожне значення з більшою виразовою силою, тоді твориться, так би мовити, експресія в експресії [1, с. 117], пор.: *“На третьому році життя після затяжної хвороби **наказала довго жити** парламентська більшість. Вона не змогла **тихо “відійти”**, як її попередниця (Більшість зразка 2000 – 2002 року), а з розгону **бовтнулася в Лету**”* [ДУ: 09: 04], пор.: **канути в Лету** — ‘забутися без сліду’. Розмовний компонент бовтнулася надає книжному усталеному вислову іронії, яка підсилюється стилістичною фігурою — градацією, суть

якої полягає в наростанні, поступовості, рівномірності в розгортанні подій, образності й виразності. У контексті градацію утворюють три близьких за семантикою фразеологізми: **наказала довго жити, тихо “відійти”, бовтнутись в Лету**.

Прикладом експресивної заміни стилістично нейтрального компонента ФО синонімом розмовного походження слугують модифіковані фразеологізми **гепнути у... делікатно скажем калюжу**, пор. із загальнономовним **сідати / сісти в калюжу** — ‘потрапляти у дуже незручне або смішне становище; зазнавати у чомусь невдачі’ [3, с. 808]: *“Народ” радісно ляснув долонями, а журналісти ними ж навіть не прикривали речоту. Бідолашний “професор” знову гепнув у ... делікатно скажем, калюжу”* [ШП: 12: 04].

Матеріал доводить, що іноді для створення сатиричного ефекту опоненти вдаються до використання у ролі субститутів розтиражованих номінацій на позначення продуктів харчування, наприклад: *“Перемога або смерть”, або у кого “Мівіна” на вухах?”* [ПрВ: 10: 04]. Помічено, що особливий заряд виразності й емоційності вносять у контекст модифіковані ФО, компонентом-замінником яких є узагальнена назва. Наприклад, умотивованою, на нашу думку, є заміна лексеми **локшина** номінацією **певні продукти**, видозмінений таким чином фразеологізм вносить у контекст відтінок іронії, пор.: *“Нам намагалися, так би мовити, певні продукти повісити на вуха, говорячи про те, що це самодіяльність місцевої влади”* [КС: 10: 03]. пор. із загальнономовним **вішати локшину на вуха**. Завдяки такій лексичній заміні семантика трансформованої ФО набуває інтенсивного зневажливого забарвлення.

— Лексична заміна на основі антонімії

Рідко трапляється у мові політичних дискусій і заміна компонента ФО антонімами. Прикладом такої ситуації може бути ідеологізований фразеологізм-радянізм, пор. **світле майбутнє** трансформований у контрарний антонім **світле минуле**: *“Адже серце защеміло від постальгії за світлим рядянським минулим.”* [УМ: 03: 03].

Заміна компонента усталеного вислову антонімом створює ефект несподіваності, наприклад: *“З великої хмари — великий дощ”* [УМ: 04: 00], пор. загальнономовне: **з великої хмари — малий дощ**.

Контекст засвідчує використання опонентами виразів-оказіоналізмів, у яких простежується опозиція “свій” — “чужий” (внаслідок заміни компонента фразеологізму субституттом, що є антонімічним попередньому контексту), оскільки політична дискусія передбачає вибір між двома порівнюваними явищами, наприклад: *“Тоді опоненти, переконавшись у силі один одного, вирішать, що краще синиця у своїх руках, ніж журавель — у чужих, і дадуть команду “своїм” — підтримати”* [ДУ: 09: 04], пор.: **свій — чужий**.

Отже, трансформовані фразеологізми функціонують як один із переконливих засобів аргументації, переконування, впливу на опонентів, читачів. За допомогою такого стилістичного прийому, як лексична заміна компонентного складу фразеологізмів, адресант хоче підсилити; увиразнити ФО, привернути увагу до найсуттєвіших аспектів тексту, полегшити сприйняття складної інформації, “прив’язати” читача до певної політичної ситуації. Прагматична роль okazіонально

модифікованих ФО виявляється в застосуванні ефекту новизни. Видозмінений фразеологізм у дискусійному тексті інтенсифікує зміст, наявний у прямій номінації.

Список скорочень

- ДУ — газета “Демократична Україна”;
КС — газета “Кримська світлиця”;
ПіК — тижневик “Політика і Культура”;
ПрВ — газета “Президентський вісник”;
УМ — газета “Україна молода”;
ШП — газета “Шлях перемоги”.

Список літератури

1. Білоноженко В. М., Гнатюк І. С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. — К.: Наук. думка, 1989. — 156 с.
2. Болдырева Л. М. Речевые стилистические варианты фразеологических единиц // Уч. записки МГПИИЯ им. Мориса Тореза. — М., 1964. — Т. 30. — С. 40 – 75.
3. Словник фразеологізмів української мови. — К.: Наук. думка, 2003. — 1098 с.
4. Цимбалюк Т. В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри “Дон Кіхот” / За ред. Л. О. Пустовіт. — К.: Довіра, 1996. — 238 с.

Андрейченко О. И. Трансформация фразеологизмов в жанре политической дискуссии (на материале современных СМИ).

В статье осуществлен структурно-семантический анализ модифицированных ФЕ в жанре политической дискуссии конца XX – начала XXI столетия. Рассмотрена лексическая замена (субституция) компонентов фразеологизмов, охарактеризована семантико-стилистическая роль окказионально-видоизмененных ФЕ в современном публицистическом дискурсе.

Ключевые слова: политическая дискуссия, политический дискурс, фразеологические единицы, трансформированные фразеологизмы, лексическая замена (субституция) компонентов ФЕ.

Andreychenko O. I. The transformation of phraseological units in the genre of political discussion (on the material of contemporary mass media).

In the article it is conducted the structural-semantic analyses of modified phraseological units in the genre of political discussion of the end of XX – the beginning of XXI centuries. It is considered the lexical substitution of the components of phraseological units, characterised the semantic-stylistic role of occasional-derated phraseological units in a contemporary publicistic discourse.

Key words: political discussion, political discourse, phraseological units, transformed phraseological units, lexical substitution of the components of phraseological units.

Стаття надійшла до редакції 4 травня 2007 р.